

ЗАПРОШЕННЯ ДО ДИСКУСІЇ

УДК 316.254

ВІКТОР БУРЛАЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VICTOR BURLACHUK,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

bourlatchouk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6197-0356>

Зло і культурний порядок

Американський соціолог Дж. Александер припустив, що в міркуваннях про культуру, цінності та норми, коди та наративи, ритуали та символи тема негативності (а саме до неї він відносить тему зла) не привертає уваги соціологів. Таке нехтування викликane тим, що у своєму ядрі соціологія культури орієнтована на вивчення цінностей, які визначають напрям вибору та подальший вибір дії. Тому існує поширене уявлення про те, що зло не є цінністю; натомість воно постає як відхилення від культурних конструкцій добра. «Отже, в соціологічних дослідженнях культури “цінностей” суспільства вивчають головним чином як орієнтації на добро, як спроби втілити ідеали. Соціологічні поняття поганого, зла і негативності досліджують як такі, що лише відповідають певній схемі відхилення від нормативно регульованої поведінки» (Alexander, 2003: pp. 310–311). Проте процеси, що руйнують соціальну тканину суспільства, попри все тривають. Війни, революції, масові вбивства, епідемії існують і далі й визначають життя індивіда та суспільства. Зло — це все те, що руйнує культурний порядок.

Суспільство у кожний свій історичний період стикається зі злом наново, вчиться його розпізнавати. Це сфера нестабільності, безладдя, хаосу, з якими суспільство мусить співіснувати та взаємодіяти. Отже, ця стаття ставить своїм

Цитування: Бурлачук, В. (2026). Зло і культурний порядок. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 214–230.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)
Published under the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license.

© Бурлачук, В., 2026

© Видавець Інститут соціології Національної академії наук України, 2026 / Publisher Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2026.

завданням дослідити реакцію суспільної свідомості та культури на руйнування соціального порядку. З'ясувати, які засоби, зокрема ритуали, виробляє суспільство, щоб нейтралізувати зло, насильство чи відреагувати на їхню присутність. Також стаття має завдання дослідити, як суспільство намагається адаптуватися до процесів, які порушують соціальну взаємодію та призводять до руйнування соціальної тканини.

Дж. Александер справедливо вважає, що витіснення проблеми зла зі сфери культурного розгляду є моралізаторською спробою видати бажане за дійсне і не відповідає емпіричній реальності, ускладнюючи тим самим розуміння зла за сучасних умов. Такі міркування видатного американського соціолога є нам близькими, особливо зараз, коли нашу державу та наше суспільство втягнуто у війну із сусідньою державою. У своєму повсякденному житті ми безпосередньо стикаємося з проблемою соціального зла, яке постає не як абстрактна моральна категорія, а як глобальне насильство, до якого залучені великі маси людей; насильство, яке призводить до масових смертей і каліцтв, руйнування міст, інфраструктури, пљундрування територій.

Філософський відступ

Не слід вважати, що тема негативного суцільно нехтується з боку науковців та інтелектуалів. У негативного багато вимірів та форм. Багато хто зі знаних європейських філософів були своєрідними оспівувачами негативного, зокрема Гегель, Маркс, Гайдегер, Сартр. Згадаймо відомий вислів Маркса з «Капіталу»: «Насильство — повитуха кожного старого суспільства, вагітного новим».

У філософії XIX–XX століть було відкрито новий регіон буття: регіон притлумлених, невизначених фактів, що мають неявне, завуальоване буття. Таке «буття» можна знайти у фройдівському несвідомому. Заперечення, як виявилось, по-своєму продуктивне, має власну інтенціональність. Заперечення є вторинним і не може повністю анулювати свій предмет. Навіть якщо йдеться про реальне, а не символічне знищення, воно завжди зберігає в собі «пам'ять» про знищене. Фрейд вважав, що більшість фантазмів і симптомів є не до кінця доведеними запереченнями, коли в запереченні у якійсь формі зберігається заперечуваний предмет. Він розрізняв кілька типів заперечення: *Verneinung*, *Verdrängung*, *Verleugnung*, *Verwerfung*, кожне з яких не здатне ліквідувати відповідне твердження. Щоб дійти заперечення остаточно, акт заперечення має передусім стерти себе. Тому будь-який негативний акт є марною спробою знищення.

Тобто заперечення — це одна з форм існування морального зла, а не просто логічне заперечення. При цьому будь-яка об'єктивація заперечення дає йому змогу вислизнути. Гайдегер за допомоги субстантивної «ніщо» відкриває особливий регіон досвіду та особливий спосіб буття, характерний для «ніщо». Заперечення є справжньою силою свідомості та історії. Логічне заперечення непродуктивне, його можна виразити лише фіктивною величиною. Для соціології культури «культуризація» зла як досвід введення в соціологію поняття негативності так само важлива, як і спроба дати визначення добра та інституціалізува-

ти його. Недостатньо просто визнати необхідність зла як когнітивної протилежності добра. Добро існує лише через те, що існує зло, це взаємопов'язані категорії.

Закляття зла в ритуалі

У визнанні субстанційності зла як фундаментального чинника людської культури полягає одна з головних причин існування соціальних ритуалів. Ритуал є найдавнішим соціальним інститутом, покликаним відновити культурний порядок та примирити суспільство з існуванням зла. Реальність зла дає потенціал для появи очисних обрядів, робить їх необхідними та соціологічно можливими.

У сучасному суспільстві ритуал не зник повністю, він трансформувався, фрагментувався, набув перетвореної форми. Найпростіша його форма — ритуал закляття. Наприклад, коли в Telegram'і відкрилася можливість коментувати ту чи іншу подію, пов'язану з обстрілами території України ракетами та безпілотниками, одразу з'явилася безліч одноманітно повторюваних коментарів, які виражають одну-єдину визначальну емоцію, яка полягає в тому, щоб засудити та проклясти нападника, агресора. У ситуації війни для культурного порядку особливо важливим джерелом обурення стає тема смерті. Довоєнне суспільство тему смерті силалося, наскільки це можливо, винести за межі повсякденного життя. Факт смерті намагалися всіляко вуалювати й замовчувати. Та в ситуації війни смерть частково втрачає свою суто негативну сутність і стає відкритою.

Іншою важливою темою культури є визначення самої сутності та джерела зла. Стихийні лиха, неврожаї, землетруси перестають бути класичними прикладами зла. Зло персоніфікується, джерелом зла стає *Інший*. Цей *Інший* набуває всіх атрибутів зла з усіма його проявами — від мови до культури, — які несуть у собі злу сутність *Іншого*.

Взаємозв'язок добра і зла. Теорія та практика

Дж. Александер у своїх теоретичних вибудовах виходить із метафізичного постулату про взаємозалежність добра і зла. Ця теза про когнітивний взаємозв'язок добра і зла наразі з особливою рішучістю відкидається українською масовою культурою. Їй чуже твердження, що чим рішучіше стверджується добро, тим яскравіше проявляється сутність зла, що на кожну спробу інституціалізувати образ суспільно доброго припадає спроба сконструювати протилежне, тобто соціальне зло.

На особливу увагу заслуговує головна теза Александера про те, що «актори, інститути та суспільства систематично закріплюють і розвивають зло» (Alexander, 2003: р. 313). Це парадоксальне висловлювання вченого можна зрозуміти, лише залучивши попередні його міркування щодо поняття негативності як певної сфери буття. Витіснення зла зі сфери соціологічного розгляду, на думку Александера, призводить до спотвореної концепції культури. Водночас

культура демонструє нездатність помислити автономність зла, його субстанційний характер. Зло постає як брак добра. Та на противагу цьому слід стверджувати автономність зла. Зло має свою онтологічну нішу. Зло слід розуміти як породження поганих чи негативно спрямованих цінностей. Тому є неправильним розуміння, що зло виникає не через схильність до поганих цінностей, а через нездатність орієнтуватися на цінності як такі.

Наприклад, ринок — це добро чи зло? Яка його ціннісна складова? Для прихильників капіталізму ринок — це добро, а для adeptів соціалізму — зло.

Для багатьох мислителів «цінувати» означає «цінувати добро». Прирівнювання акту поціновування до добра підірвало здатність соціології зрозуміти, яким чином соціальна творчість часто може сприяти скоєнню зла. Така ситуація в соціології, обтяжена елімінацією з теоретичного дискурсу поняття негативності, пов'язана із захопленням прагматичною теорією дії, яка ігнорує думку про те, що наділене прагматичною рефлексією «Я» здатне здійснювати дію, яка є злостю та жорстокою за своїм походженням та наслідками.

У дослідженні теми зла в соціології культури потрібно розрізняти теоретичне осмислення цієї теми й те, як ця тема переживається у масовій культурі, де мають місце зовсім інші імплікації, ніж у теорії. Якщо для теорії тема зла, тема негативності безпосередньо пов'язана з темою добра, то для масової свідомості, яка прагне перезапочаткувати культурний порядок, зло ізольоване від добра, у ній (масовій свідомості) відсутній когнітивний взаємозв'язок добра зі злом. Суспільна свідомість також не схильна поділяти думку про те, що зло — це таке собі недосконале добро. Для суспільної свідомості зло абсолютне, і воно не пов'язане жодними узами з добром.

Александр стверджує, що в соціології культури ігнорується можливість того, що цінності спільноти можуть визначатися в процесі зневажливого протиставлення іншим цінностям, цінностям інших і, по суті, часто й цінностям *Іншого* (Alexander, 2003: р. 317). На мій погляд, війна України та Росії — то не війна добра і зла (ця теза притаманна українській культурі сьогодення), натомість то війна цінностей (це точка зору теорії). З усім тим, можна спостерігати, в чому розуміння зла в культурі збігається, а в чому розходиться з теорією.

Чи будь-яка культура є добро? «Зла культура»

Розумінню зла в соціології культури, якого дотримується Дж. Александр, протистоїть інше розуміння — що будь-яка культура є добро, розуміння, що спирається на єврейську та християнську традиції. Уявлення про те, що будь-яка культура є добро (культурна людина — добра людина), у ситуації війни наражається на жорсткий опір та неприйняття з боку масової свідомості, яка схильна до переконання, що на боці ворога сконцентровано абсолютне зло, і воно наявне в усіх сферах його життєдіяльності.

Насамперед фундаментальне зло вбачають у головному засобі ідентифікації ворога — в його мові. Однак ідентифікація ворога за мовою, своєю чергою, наражається на певні труднощі та суперечності, оскільки царина поширення мови виявляється більшою, аніж сфера локалізації ворога, й тоді ворогом може ви-

явитися й пересічний російськомовний громадянин України. Тому успішність боротьби зі злом потребує певної культурної політики для того, щоб створити стійку ідентифікацію, яка дасть змогу несуперечливо визначити ворога. У масовій свідомості така програма дій набуває певного алгоритму — постійно здійснювати певні дії, зокрема такі, що їх пропонує, наприклад, автор поста у соціальній мережі:

«Поступово, хоч і недостатньо, [треба] викорінювати російську мову. З цією мовою приходять не лише агресія брудних “об’єднувачів”, а й російська культура, життєва філософія та спосіб мислення, їхні огидні дрімучі ксенофобські анекдоти, низькопробні пісні, викрадена музика та література. Носієм цього мотлоху є їхня мова. Слова “злodeй”, “бомж”, “біч” — це все вона, огидна, нелюдська, пушкінська культура. Цією мовою не розмовлятимуть наші діти та онуки. Не знатимуть, дякувати Богові, хто такі Ленін, Утьосів і Гагарін».

Цим насиченим ненавистю інвективам у масовій свідомості можна знайти відповідності й у певних філологічних дослідженнях, де формулюються положення про те, що вся російська культура від Пушкіна до Чайковського несе в собі загрозу для демократично орієнтованого суспільства, уґрунтованого на повазі до законів та прав людини. Такі ідеї прагнуть набути історико-культурного потвердження. Тут доречно згадати публікацію книги американської літературознавиці Еви Томпсон «Трубадури імперії. Російська література та колоніалізм» (книга видавалася двічі: 2006-го та 2023-го).

У своєму дослідженні авторка виходить з того, що найяскравішим втіленням психології народу, його моральних чеснот та цінностей є його література як головний культурний здобуток. Культура не може бути безпартійною, перебуваючи по той бік добра і зла. Зло в культурі може приховуватись на рівні символів, цінностей, у кодах та наративах, і завдання справжнього дослідника полягає в тому, щоб виявити це зло й подати його у неприкритому вигляді.

Е. Томпсон ставить собі завдання виявити тоталітаристські та імперські сюжети в основних творах російської літератури. При цьому предметом аналізу вона обирає твори не таких одіозних авторів — глашатаїв путінського режиму, як А. Проханов або З. Прилепін, а радше російських класиків XIX століття. Удар спрямовано у самісіньке серце російської культури.

Політичний запит щодо аналізу іншої культури, культури ворога полягає в тому, щоб оголосити її джерелом і носієм зла, аби тим самим виявити там його витоки, показати, що норми поведінки, санкціоновані культурою, дозволяють вбивати інших людей, незалежно від того, чи відбувається це безпосередньо на полі бою, а чи внаслідок ракетних бомбардувань. Однак сама культура безпосередньо не мотивує ворога на жорстокість та вбивство. В літературних текстах зло не представлено відкрито як цінність, його належить розкрити засобами наукового аналізу.

Зародок зла треба шукати не в мілітаристській політиці держави, а значно глибше, у фундаментальних основах культури. Проте побудувати логічний ланцюжок від культурної мотивації до терористичних акцій досить складно. Потрібно знайти суттєву рису російської культури, з якої можна було б вивести її антигуманну природу.

Виявляється, російська література має відмітну особливість, про яку забувають або яку не помічають дослідники: її принципово імперський характер. Він проявляється в повній відсутності будь-якої, інтелектуальної чи моральної, рефлексії над російським колоніалізмом.

Ідеться про те, що російські письменники у своїх творах прямували звичним шляхом колонізаторів, які, захоплюючи нові території та придушуючи опір населення, руйнували та нищили разом і притаманну йому культуру. Це здійснювалося через поширення системи наративів, головна мета яких — проголошення та утвердження своєї цивілізаційної місії та універсального характеру, який цю місію легітимує.

Ядром імперського дискурсу російської літератури є ототожнення Росії та Русі (найбільша містифікація в історії європейської культури). Цей семантичний трюк дає можливість росіянам привласнити всю багатонаціональну російську історію, дискурсивно ототожнити українців та білорусів із росіянами. Е. Томпсон пише: «Ні російські письменники, ні російські інтелектуали ніколи навіть у загальних рисах не описували реальності імперської політики на завоєйо- ваних територіях» (Томпсон, 2023: с. 47).

Чому ж імперський характер російської літератури залишається поза увагою її дослідників? — запитує авторка. Причиною цього, на думку Томпсон, є соціально-критичний характер російської літератури. Насправді ж такі опоненти радянської влади та критики тоталітаризму, як І. Бродський чи О. Солженіцин, можуть бути такими ж імперцями, як і сама ця влада. У російських письменників можна спостерігати дивовижне поєднання чутливості до соціальних проблем з абсолютною нечутливістю до проблем етнонаціональних, пов'язаних з імперським домінуванням і колоніальною експансією, що доводить зв'язок між російською літературою і російською імперією.

Під час війни «м'яка сила» культури однозначно стає інструментом та посібником сили жорстокої, мілітаристської. Культура, на думку авторки, перетворюється на зброю. Цього не готові зрозуміти прекрасні шанувальники Пушкіна і Достоевського, зате чудово розуміють і використовують у своїй пропаганді путінські ідеологи.

Тут ми можемо спостерігати, що є присутніми при формуванні поняття «злої культури», культури як носія негативних цінностей і норм.

Соціолог культури в цьому випадку постає перед складним завданням — погодитися з тим, що може існувати культура не в особі її окремих представників, а як цілісний феномен, який підтримує експансіоністську політику держави. Не всі соціологи готові прийняти концепцію злої культури. Багато хто сприймає культуру як таку, що складається з цінностей, які визначають конкретні моральні зобов'язання прагнення добра. До таких соціологів можна віднести, наприклад, Т. Парсонса з його ототожненням цінностей із добром. Згідно з Парсонсом, цінності, набуті через навчання та виховання, інтеріоризуються, і це спричиняється не тільки до соціальної рівноваги, а й до взаємної поваги, солідарності та співпраці. Якщо загальні цінності не інтеріоризуються, то соціальна система не регулюється ціннісно, і в результаті виникає соціальний конфлікт, примус, ба навіть насильство. Тобто конфлікт є викликаним відсутністю цін-

ностей, а не цінностями, що перебувають в конфлікті. Проте, як зазначає Дж. Александер, «ні Дюркгайм, ні Парсонс не розглядали всерйоз теоретичну або емпіричну можливість того, що зло може бути цінністю з такою ж силою та енергетикою, як і добро» (Alexander, 2003: р. 325). Тобто загальна, поширена серед соціологів думка полягає в тому, що не існує цінностей зла, а погане суспільство характеризує відсутність будь-яких цінностей.

Подібної позиції дотримується і З. Бауман, який, вивчаючи природу тоталітарних суспільств, вважає, що зло — це не вмотивована культурна дія, а результат ефективності нацистської бюрократичної машини. Зло виникає у надрах бюрократії як засіб її функціонування. «У його поясненні немає вказівки на те, що цей геноцид був викликаний також оцінками зла, загальними репрезентаціями осквернення *Іншого*, які в культурному сенсі були основоположними для Німеччини та її фольклорних та романтичних традицій і конкретною репрезентацією *Іншого* — єврея, яка спочатку була присутня не лише в німецькому, а й у християнському суспільстві» (Alexander, 2003: р. 327). Голокост, вважає Дж. Александер, — це подія, яка виросла із систематичних тенденцій в німецькій культурі, які сприяли вкоріненню нацизму в «злих» цінностях. Для Александера зла не можна уникнути, воно мається на увазі у символічному формулюванні та інституційній підтримці добра.

Кодування зла

Боротьба суспільства зі злом полягає в тому, що зло необхідно кодувати, перетворити його на наратив і втілювати цей наратив у кожній соціальній сфері. Суспільство виробило певні засоби зменшувати ризики, що загрожують розпадом соціального життя. Одним зі способів кодування зла є ритуал жертвопринесення, покликаний усувати розбрат, суперництво, заздрість, відновлювати у спільноті гармонію, соціальну єдність. Основний механізм жертвопринесення ґрунтується на функції заміщення.

Процедура заміщення передбачає вибір жертви, якою може бути культурний об'єкт, так чи інакше пов'язаний з об'єктом (суб'єктом), що загрожує гармонійному існуванню суспільства. Жертва заміщає загрозових для суспільства індивіда, політика, ворожу армію. Водночас жертва заступає місце всіх членів суспільства та приноситься їм всім одразу. Жертвопринесення захищає всю спільноту загалом від справжніх та майбутніх загроз. Воно фокусує на жертві повсюдні зачатки розбрату. Завдання жертвопринесення полягає в тому, щоб усунути розбрат, суперництво, заздрість, сварки, встановити гармонію та посилити соціальну єдність.

У нашому випадку в ролі жертви, яка заміщає агресивного сусіда, виступають різні складові та аспекти його історії та культури. І насамперед мова. Оскільки жертвопринесення відбувається в реальному просторі та часі й вимагає не віртуального, а реального заступника, то таким заступником стає предмет, пов'язаний з джерелом життєвої загрози для спільноти. Таким заступником може слугувати будь-який предмет чи символ — пам'ятник, книга, державний герб, прапор тощо. Знесення пам'яток, пов'язаних з діячами російської культу-

ри, за своєю суттю є різновидом ритуальної практики на кшталт жертвопринесення.

Для жертвопринесення властивий релігійний емпіризм, який призводить до того, що треба триматися якнайдалі від ворожих сил, намагатися уникати будь-яких контактів з ними. Тому так важливо уникати розмовляти російською мовою, оскільки через неї проникає сила, здатна призвести до руйнування суспільства. Щоб протистояти злу, культура мусить зберегти наявні відмінності (наприклад, протилежність української та російської); втрата відмінностей сприймається як лихо. З іншого боку, збереження російськомовних може призвести до втрати ідентичності.

Ритуал спрямований на те, щоб зберегти та зміцнити відмінність, визнати, що добро і зло — це не два аспекти однієї реальності, а дві взаємовиключні сутності. Масовій свідомості сучасної України чужа думка Александра про те, що суспільства конструюють зло для того, щоб викликати покарання, оскільки саме конструювання зла та реагування на нього визначають і відроджують добро; що зло є необхідним та обов'язковим компонентом реальності.

Переживання минулого як теперішнього — особливість сучасного культурного порядку

Культурний порядок у сучасній Україні формувався під впливом певних історичних процесів. Головна його особливість полягає в тому, що він виявився історично пов'язаним із тим періодом, коли в Україні панувала комуністична влада й ідеологія. Цей порядок, намагаючись всіляко показати свою відмінність від попереднього періоду, виявився суттєво залежним від нього.

Період панування комуністичної влади був періодом культурного розриву, випаданням з історії. Такий розрив деякі дослідники радянської культури називають тоталітарною паузою. Справжній сенс цієї паузи — не так переривання ходу світової історії, як унеможливлення дії, неможливість відбутися тій чи іншій події у цей проміжок часу. Цей розрив усвідомлюється як запізнення, ба навіть відставання комуністичної культури в усіх галузях та сферах гуманітарного знання. Тобто той часовий проміжок не був періодом національної історії, він був винятком з неї. Тоталітарна пауза є чимось подібним до воронки часу, проте вона не була застиглою, вона рухалась навколо своєї осі, втягуючи в себе будь-який інший історичний часовий період. Особливість часу, що тече всередині тоталітарної паузи, полягає в тому, що він не може влитися в цілісний потік, у річище світового часу. Тоталітарна пауза претендує на цілу вічність, про яку цей час створює міф.

Про «заморожений характер» історії Центральної та Східної Європи за умов панування комуністичної влади писав французький соціолог Ж. Бодриар. Відродження історії, що відбулося внаслідок падіння комуністичних режимів, призвело до того, що «непрожита» історія стала визначати суттєві особливості культури колишніх комуністичних суспільств. Відбувається своєрідний «перезапис усього того, що було у XX столітті». Виникає своєрідний колаж з відходів історії, історія розморожується, і в ній відбуваються події, які вже переживали-

ся західними європейськими країнами, зокрема націоналізм, який сьогодні знову з'являється і набуває різного сенсу в історичному контексті. Події відбуваються і йдуть одна за одною, але не породжують нових співвідношень сил.

«Вони застрягають у минулому, у вже пройдених проблемах. Це вчорашні проблеми, але способу розв'язання їх більше немає, як немає і засобу, який дав би змогу звільнити місце для якоїсь нової події» (Baudrillard, 1995: p. 85). Поки ми чекаємо на кінець, історія рухається у зворотному напрямі. Ознаками цього, говорить Бодрияр, є виникнення ситуацій, які вже були: війни, етнічні конфлікти, націоналістичні та релігійні повстання, повторювані час від часу. Бодрияр навіть пропонує назвати їх примарними подіями. Події є примарними саме тому, що ми перебуваємо в дефектній історії. Історія, повторюючись, перетворюється на фарс, а фарс, повторюючись, стає історією.

Рух історії навспак підтримує специфічна симуляція подій, яку здійснюють засоби масової інформації. Це події історії нереальної, не здатної до оновлення, і дійові особи її виступають в ній лише статистами. Завдяки мас-медіа події стають віртуальними, а віртуальність знищує реальний рух історії. Особливо «комфортно» віртуальність події розташовується в реальній події, заміщаючи її.

Так, у соціальній мережі можна прочитати нотатку про те, що археологи знайшли в Єгипті гробницю, яка належала царю Соломону. Репортаж підкріплюється фотографіями роботи археологів та зображеннями знайденої гробниці. Насправді ніякої гробниці царя Соломона немає. Весь матеріал нотатки, мабуть, сконструйований штучним інтелектом. Такі репортажі готують нас до усунення дистанції між реальним та уявним, до стирання відмінностей між ними. Нам стає байдуже, кого ми бачимо на екрані — живого президента, його двійника чи його цифровий образ. Усі три образи зливаються в один. Час події перестає бути певним. Подія з однаковим успіхом могла статися зараз або у віддаленому минулому.

Культурний порядок за відсутності гіпертексту

У Радянському Союзі культурний порядок підтримувався великим гіпертекстом, який утверджував низку постулатів про основні засади існування цього суспільства. Йшлося про те, що в такому суспільстві відсутні міжетнічні суперечності, влада належить трудящим, знищено експлуатацію людини людиною, скасовано приватну власність тощо. Відповідно, для європейської культури таким гіпертекстом певний час були ідеї Просвітництва.

Натомість сучасна культура живе в ситуації відсутності гіпертексту. Він поступився місцем безлічі малих текстів — релігійних, етнічних, політичних. У них переживається кінець великих міфів про Прогрес, Науку, Техніку, Історію. Повернення до минулого не супроводжується відродженням міфів про велику націю та її героїв. З усім тим у ситуації війни постає потреба у створенні гіпертексту про велику націю, велику історію, великих героїв. Однак такому створенню перешкоджають соціальні мережі, які будуються на дивергенції думок та уникають їхньої консолідації.

Ми спостерігаємо кризу ідей Добра, міф про доцільність Добра більше не

працює, звідси пошуки абсолютного орієнтиру в доцільності Зла. Так відбувається міфічне піднесення абсолютного Зла, як вважає Бодрияр. Так війна перестає бути лише війною, на якій вбивають людей, вона перетворюється на реаліті-шоу, жорстоке та криваве.

Війна, смерть і культура

Спроба культури довоєнного суспільства елімінувати смерть з уявлень повсякденного життя нівелювалася за умов війни — війна повернула смерті її абсолютний характер. Ідея самопожертви, символічного спростування смерті знову намагається повернутися до масової свідомості та зайняти місце головного культурного переживання.

Етика життєвого добробуту лежала в основі сучасного західного світу. Європейська культура існує на засадах виключення смерті, її ідеалом стає нульова смерть. Для сучасної культури, як зазначає Ж. Бодрияр, властиве прагнення зробити смерть (Зло) нелегітимною. Старість і смерть схильні до радикальної нестачі символізації. Живим дивитися на них нестерпно. Для суспільства споживання характерне прагнення перетворити смерть на якомога скромніше видовище, на зникнення. Натомість тепер, за умов війни, перед культурою постає завдання перетворити смерть з якогось замовчуваного факту суспільного життя на символічну фігуру, створити символічну матрицю, в яку можна було б вписати смерть як твердження.

Dolce et decorum pro patria mori! Солодко та чудово померти за вітчизну! Цими словами розпочав свій виступ голова Української Центральної Ради М. Грушевський у березні 1918 року під час поховання січовиків студентського куреня, які загинули в нерівному бою із загонами Червоної Армії. Цією цитатою давньоримського поета Грушевський прагнув спеціально створити символічний зв'язок між загибеллю студентів та патріотичними ідеалами Стародавнього Риму. Смерть за батьківщину мала постати перед присутніми як досягнення найвищого щастя в житті. Так було для стародавнього римлянина, і так має бути для громадянина України, який бореться за незалежність.

Однак спроба такої символізації, де смерть оголошується найвищим щастям для людини, зазнає невдачі, оскільки суспільство споживання радикально атомізоване та нездатне до реальної мобілізації. Девізом цього суспільства є нульова смерть. Нульова смерть (нульові втрати) — таким було гасло війни в Перській Затоці, що передбачало досягнення перемоги без людських втрат. Це поняття набуло в Америці поширення і застосовується практично до всіх сфер людської життєдіяльності: нульова смертність на дорогах, на виробництві тощо.

Соціальна мережа та подія

Сучасна війна постає як ланцюг подій: безперервно змінюється лінія фронту, потрапляють в оточення чи виходять з нього військові підрозділи, захоплюються чи звільняються населені пункти. Приклади героїзму співіснують поруч із фактами корупції та дезертирства. Повсюдне поширення соціальних мереж

трансформує природу події. Будь-яка подія має свого двійника у вигляді образу, який у соціальній мережі надає події небувалої сили. Соціальна мережа споживає подію, вона поглинає її та робить готовою до вживання. Це надає події потужної сили впливу, але у вигляді події, розтиражованої соціальною мережею. У соціальній мережі подія набуває характеру образу, знака. На відміну від телеобразу, який має певну визначену часову тривалість — ось він з'явився на екрані та зник, — у соціальній мережі образ можна утримувати скільки завгодно довго. Це за часовими характеристиками урівнює його з образами реального світу. Так, наприклад, у парку я бачу якесь дерево, воно має незалежне існування, і я можу повернутися до нього будь-коли. Ця можливість повторення є важливою характеристикою реальності.

Що ж тоді реальна подія, якщо вся реальність пронизана образами, фікціями, віртуальністю? Коли війна демонструє надмірність насильства, це має переконатися в реальності образу. Однак надмірного насильства недостатньо, щоб оголити реальність, тому що реальність — це принцип, і саме цей принцип втрачено. Первинним радше стає образ, до якого додається гостре відчуття реальності. Тож від культури вимагається повторне винайдення реального. Насильство ретранслюється у мас-медіа, перетворюючи їх на частину події, а в сьогодишньому контексті — на частину війни. Завдяки соціальним мережам відпадає потреба у «прикріплених журналістах», військові самі занурені в образ, і завдяки мобільному телефону образи є остаточно інтегрованими у війну.

Вони більше не відображають війну, вони не передбачають ні відстані, ні сприйняття, ні судження. Вони не належать ані порядку репрезентації, ані порядку інформації, їм байдуже, справжні вони чи не справжні. Тому в тилу немає ознак війни, за винятком повітряних тривог, періодичних руйнувань від обстрілів та бомбардувань і жертв, що їх супроводжують. У такій війні немає потреби, в неї немає причин і кінцевої мети, немає справжнього ворога. Це війна, де мас-медіа стають частиною події, визначають її незвичайну конфігурацію.

«Складається враження, що подія завжди тут була, була присутня ще до строку, і що вона рухається швидше, ніж думка, раптово створюючи вакуум навколо себе і позбавляючи світ будь-якої дійсності. Ми не переживаємо ту подію як таку, що сталася насправді, а переживаємо як фантасмагорію з ретроспективною тривогою, що її могло не статися» (Baudrillard, 1995: p. 118).

Фантасмагорія приховується у самому факті війни, у взаємних руйнуваннях, які завдають одна одній протиборні сторони. Війна як подія створює вакуум довкола себе, оскільки в ньому зникає будь-яка раціональна інтерпретація. Відбувається персоніфікація події. Подія може розпочатися з коментаря репліки, яку Д. Трамп написав на своїй сторінці в соціальній мережі. Найменша деталь може все зірвати й, поза сумнівом, з найменшої причини. Наприклад, сцена конфлікту в Овальному кабінеті призвела до припинення військових поставок.

Якщо слушно те, що більшість подій можна звести до рівня факту, то на право називатися подією заслуговують лише ті з них, які уникають такої редукції.

Як стверджує Бодрияр, «слід оцінювати подію в її неможливості, в її неймовірності, саме як випадок, пригоду [accident]. Якщо подія відбувається, вона висмикує концепти з референтного поля» (Baudrillard, 1995: p. 130).

Якщо дотримуватися термінології Бодрияра, то війна в Україні демонструє неможливість обміну цієї події на будь-який дискурс. Така подія виходить за межі будь-якої інтерпретації у світі, перенасиченому змістом та інтерпретацією. Війна як подія не має ні сенсу, ні мети і не визначається своїми реальними політичними та історичними наслідками. Оскільки подія не має сенсу, у нас є всі підстави вважати її такою, що загалом не має місця.

Міфологізація події

Важливим інструментом адаптації соціального зла культурою, поряд із ритуалом, є міф, який намагається визначити саму сутність та джерело зла. Міф являє собою обґрунтування деяких базових цінностей, на яких тримається культурний порядок. Війна зламала найстійкіші міфи, що функціують у суспільній свідомості. Одним з таких міфів було уявлення про незламну дружбу російського та українського народів.

Це базове уявлення, яке стійко плекали в суспільній свідомості, розвалилося під ударами російських ракет. Уламки міфу про єдність росіян та українців трансформувалися в нову дихотомію про «хороших» та «поганих» росіян. Такої форми набула колишня єдність. Оскільки війна-подія не може набути раціонального пояснення, то культура намагається відновити його брак через міфологічні наративи. Один з таких наративів полягає в тому, що в Києві існує якийсь сакральний центр, джерело світської та духовної влади в Росії. Таким центром є собор Святої Софії.

Софійський собор було збудовано в XI столітті князем Володимиром. Він слугував резиденцією київським митрополитам та місцем поховання великих київських князів. Тут відбувалися церемонії «посадження» князів на київський престол, прийоми закордонних послів, біля стін Софійського собору збиралося київське віче. Собор був покликаний утверджувати християнство на Русі.

Згідно з цим наративом, в Україні немає більше нічого, що могло б стати причиною вторгнення з боку путінської Росії. Собор подібний до магічного артефакту: хто контролює собор, у того влада. Софія, як і фундамент Десятинної церкви, — це водночас символи легітимності тисячолітньої світської влади. Без них будь-який московський цар завжди залишатиметься в Європі амбітним провінціалом та самозванцем. Міф пропонує дивитися на загальний контекст воєнного зіткнення крізь призму володіння Софією. Згідно з логікою міфу, існує два варіанти розгортання подій.

1. Московська орда має захопити Софію. Якщо не захопить — не відпустить, знову намагатиметься, відходитиме, вичікуватиме, чекатиме на помилки та прорахунки супротивника, знов повертатиметься тощо. 2. Кремль відступиться, коли у Росії відбудуться внутрішні політичні трансформації, внаслідок яких Софія перестане бути джерелом вищої легітимності для царя та правлячої еліти.

За своїм змістом такий наратив переносить нас в епоху хрестових походів, спрямованих на визволення святинь християнства. У цьому випадку київська святиня постає як джерело легітимації світської влади.

Можна посміятися з такого пояснення події, яка вразила соціальне життя українського суспільства. Можна скептично поставитися до такого специфічного уявлення соціального зла у певній картині світу. Проте раціональне пояснення цієї події постійно пробуксовує і не може спиратися на загальноприйняті постулати визначення події.

Базові принципи культурного порядку модерну

Культурний порядок ґрунтується на певних базових принципах. Такими принципами були і є *трансцендентність, суб'єкт, концепт, реальність та репрезентація*. Ці принципи одночасно є цінностями. **Трансцендентність** як принцип культурного порядку означає відсилання до *Іншого*, світу, пам'яті, Бога. Як принцип культурного порядку трансцендентність не обов'язково означає наявність релігійної віри. Вона лише утверджує надособистісний характер людських цінностей. Наприклад: «істина — це те, за що можна померти». **Суб'єкт** у цьому контексті означає носія прав людини і громадянина. Передбачається, (1) що існує якийсь завжди і всюди впізнаваний людський суб'єкт, певною мірою наділений природними правами: правом на життя, на гідне існування, на основні свободи (свободу думки, висловлювання, демократичного обрання уряду тощо), і (2) що ці права є самоочевидними та є предметом широкого консенсусу. **Концепт** передбачає якусь Ідею, здатну змінити чинний порядок. Вона може мати як революційний, так і утопічний характер. Іноді концепт може мати виражене міфологічне забарвлення. **Реальність** означає щось таке, що чинить опір встановленню універсального проекту, те, що створює напруженість між ідеєю і реалізацією. **Репрезентація** завжди є репрезентацією реальності, а не знака. Особливо яскраво репрезентація виражає себе в політиці, де вона здійснюється як право говорити та діяти від імені якоїсь частини населення. Офіційний представник привласнює собі голос групи осіб, яких він представляє. Він привласнює силу цієї групи, сприяє виробленню цієї сили, наділяє її голосом, який визнається легітимним в політичному полі.

Такі принципи культурного порядку, як трансцендентність, пов'язані з ідеєю прогресу історії, ганебно провалилися. Позиція суб'єкта, підживлювана роллю інтелектуала й пов'язана із Просвітництвом та універсалізмом, втратила свою актуальність, як зникла і постать борця за свободу, пов'язана з історичною суперечністю та насильством. Крах ідеї концепту проявляється у нездатності сформулювати цілі наявного протистояння та послідовно їх дотримуватися. Місце реальності заступає образ-віртуальність, а репрезентація втрачає легітимність.

Парадокс абсолютного зла

Зіткнувшись зі злом, із проблемою його адаптації, суспільство намагається визначити його форму, показати, що воно бореться з особливим конкретним злом. У «Законі про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (2025) держава офіційно закріплює визначення поняття «ра-

шизм» як ідеології, що становить основу російського нацистського тоталітарного режиму. Штучність цього визначення полягає в тому, що воно не самостійне і прагне вказати на його абсолютну форму, якою є німецький нацизм.

Для європейської культури міфічним зведенням Зла до Абсолюту став феномен Голокосту: винищення в Європі євреїв нацистами. Голокост — це зразок абсолютного Зла. Тож у цій війні протиборчі сторони постійно обмінюються звинуваченнями одне одного у фашизмі. Російська пропаганда таврує «фашистами» будь-кого: від західних політиків, лібералів, учасників Євромайдану до всіх українців поголовно. Варто згадати, зазначає французький філософ А. Бадью, як у 1956 році, бажаючи узаконити вторгнення англо-французьких сил до Єгипту, політикум і преса без жодних вагань висунули формулу: «Насер — це Гітлер». Те саме ми спостерігаємо й сьогодні: то стосовно Садама Хусейна (в Іраку), то стосовно Слободана Мілошевича (у Сербії). При цьому, мас-медіа наполегливо нагадують, що Голокост і нацисти були унікальні й порівнювати їх із будь-ким — безглуздя та профанація. У зв'язку з цим А. Бадью сформулював феномен абсолютного зла.

На його думку, треба, щоб те, що слугує мірою, було незмірним, проте постійно вимірювалося. Голокост — це те, що є мірою всього Зла, на яке здатна наша епоха, і водночас те, з чим слід порівнювати все, що потрібно засудити згідно з очевидністю Зла. Цей злочин як найвищий негативний приклад є неповторним, але водночас будь-який інший злочин є наслідуванням його. Бадью вважає, що треба зрештою залишити осторонь тему абсолютного Зла, тобто незмірної та незрівнянної міри, оскільки ця тема належить релігії (Badiou, 2000).

Застосовуючи визначення фашизму як абсолютного зла, українські мас-медіа намагаються перекаваліфікувати війну Росії проти України з об'єктивної стадії історичної події, за яку відповідає обмежене коло осіб, в ірреальну стадію розподілу відповідальності на всіх, тобто на весь світ. Іншими словами, перетворити війну на боротьбу зі світовим злом. І позаяк фашизм залишається універсальним маркером Зла в сучасній культурі, то спроби культури постійно працювати з поняттям абсолютного Зла не припиняються.

Ганна Арендт і «радикальне» зло

Тоталітарні режими показали, що є злочини, які люди не можуть ані покарати, ані вибачити. Для визначення радикального зла Арендт використовує поняття «межі» та пов'язаного з нею переходу з неможливого у можливе. Тим самим вона побічно використовує поняття трансгресії, хоч і не вживає сам термін. «Коли неможливе стає можливим, воно виявляється некарним, непростим абсолютним злом, яке більше не можна зрозуміти чи пояснити поганими мотивами своєкорисливості, жадібності, заздрощів чи скупості, мстивості, прагнення влади та підступності і яке, отже, неможливо терпіти заради любові, пробачити заради дружби, якому не можна помститися з гніву. Як жертви на фабриках смерті або в ровах забуття більше не є людьми в очах своїх катів, так само і цей новий різновид злочину перебуває навіть поза солідарністю людей у їхній гри-

ховності» (Arend, 1951: p. 595). Вся наша філософська традиція така, що ми не можемо уявити собі «радикальне зло», і це є властивим для християнської теології, яка зводить до неба навіть самого Диявола.

Г. Арендт вважає, що нам немає на що спиратися, щоб зрозуміти феномен, з домінувальною реальністю якого ми все ж таки стикаємося і який розбиває всі відомі нам критерії. Виникнення радикального зла пов'язане із системою, в якій всі люди виявляються однаково зайвими. Оператори цієї системи вірять у власну непотрібність, як і в непотрібність усіх інших, і всі тоталітарні вбивці є тим паче небезпечними, оскільки їх не хвилює, живі вони самі чи мертві, жили вони взагалі чи зовсім не народжувалися (див.: Arend, 1951: p. 595).

Найшвидше розв'язання проблеми надмірності економічно зайвих та соціально невикорінених людських мас пропонують фашизм і комунізм. Тоталітарні розв'язки можуть спокійно пережити падіння тоталітарних режимів.

* * *

У розмірковуванні про культурний порядок, який включає цінності, норми, наративи, ритуали та символи, поняття негативності не сподобилося на достатню увагу. Під негативним я розумію ті явища у суспільному житті, які спрямовані на руйнування культурного порядку, що загрожують суспільству та окремому індивіду ліхами ба навіть знищенням. Постає завдання розглянути, як культура реагує на явища, які заперечують культурні цінності. Чи означає це, що руйнація культурного порядку здійснюється за допомоги виступу проти цінностей взагалі, з позицій анти-цінностей, а чи саме це руйнування є складовою культурного процесу?

Більшість дослідників культури розуміють негативне як щось таке, що деформує культурний порядок, як відхилення від культурних конструкцій добра. Сучасна війна Росії проти України змушує нас визнати недостатність розуміння поганого та негативності як певного відхилення, ексцесу, який згодом долають інститути культури. Важко пояснити з позицій сучасної соціальної науки, яка сприймає культуру як те, що складається з цінностей, гідних будь-якого шанування, ту підтримку з боку основної маси російського населення, якої зажила в суспільстві загарбницька несправедлива війна. Уявлення, що не цінності зла, а відсутність цінностей створює агресивне суспільство, погано узгоджується з участю в мілітаристській пропаганді великої частини російської інтелігенції.

Поняття радикального зла вперше сформулював І. Кант у своїй праці «Релігія в межах самого розуму». Виникнення зла Кант вбачає в онтологічній недосконалості людини, в неправильному використанні своєї свободи. Для Г. Арендт постановка питання про радикальне зло дає змогу показати руйнівний вплив тоталітаризму на суспільство та людину. Радикальність зла деперсоналізує особистість, зводить її нанівець. Радикальне зло розкривається лише всередині тоталітарної держави, терор — одне з його можливих втілень. Останнє породжує банальність зла, тобто зла, бездумно вчинюваного деперсоналізованими особистостями.

Щоб зрозуміти процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, а саме повномасштабну війну, яка відбувається на європейському континенті на по-

чатку ХХІ століття, необхідно переосмислити традиційні уявлення про те, що прагматичний, наділений рефлексією індивід не може вчинити дію, яка є злом та нелюдською за своїми наслідками.

Тому слід погодитися з позицією Дж. Александера, що зло — необхідний компонент у культурі добра, що кожній цінності відповідає притаманна їй антицінність. Щоб зберегти культурний порядок, зло необхідно кодувати, перетворити його на наратив, адаптувати до основних культурних цінностей. Культурний порядок відновлює себе, коли існують добре розроблені наративи про те, як зло виникає, розвивається, де можна очікувати його появи, у чому полягає боротьба між добром та злом і як добро може перемогти зло.

У зв'язку з російським вторгненням ми можемо спостерігати, як з'явилися нові наративи, покликані пояснити зло, що вчиняє російська держава. І одним із домінувальних наративів стає наратив про «злу» природу російської культури та мови як таких, що несуть у собі загрозу цивілізованому світу.

Джерела / References

- Alexander, J. (2003). *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology*. Oxford University Press.
- Arend, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace Jovanowich.
- Badiou, A. (2000). *Ethics: An Essay on Understanding of Evil*. New York: Verso.
- Baudrillard, J. (1995). *The Gulf War Did Not Take Place*. Indiana University Press.
- Foucault, M. (2015). *Politics, Philosophy, Culture*. Taylor & Francis Group.
- Thompson, E. (2023). *Troubadours of the Empire. Russian Literature and Colonialism*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nash Format. [=Томпсон, Е. (2023). *Трубадури імперії. Російська література та колоніалізм*. Київ: Наш Формат.]

Отримано / Received 08.09.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 15.10.2025

Опубліковано / Published 08.06.2026

ВІКТОР БУРЛАЧУК

Зло і культурний порядок

У розмірковуванні про культурний порядок, який включає цінності, норми, наративи, ритуали та символи, поняттю негативності не приділялося достатньої уваги. Під негативним ми розуміємо ті явища в суспільному житті, які спрямовані на руйнування культурного порядку й загрожують суспільству та окремому індивіду лихами, ба навіть знищенням.

Постає завдання розглянути, яким чином культура реагує на явища, які заперечують культурні цінності. Чи означає це, що руйнація культурного порядку здійснюється через виступ проти цінностей взагалі, з позицій анти-цінності, а чи саме це руйнування включено до культурного процесу?

Більшість дослідників культури розуміють негативне як щось таке, що деформує культурний порядок, що є відхиленням від культурних конструкцій добра. Сучасна війна Росії проти України змушує нас визнати недостатність розуміння поганого та негативності як певного відхилення, ексцесу, який згодом долають інститути культури. З позицій сучасної соціальної науки, яка сприймає культуру як таку, що складається з гідних шанування цінностей, важко пояснити ту підтримку з боку основної маси російського населення, якої набула ця загарбницька несправедлива війна. Уявлення, що не цінності зла, а відсутність цінностей створює

агресивне суспільство, погано узгоджується з участю в мілітаристській пропаганді великої частини російської інтелігенції.

Тож слід погодитися з позицією Дж. Александера, що зло — необхідний компонент у культурі добра, що кожний цінності відповідає притаманна їй антицінність. Щоб зберегти культурний порядок, зло необхідно кодувати, перетворити його на наратив, адаптувати до основних культурних цінностей. Культурний порядок відновлює себе, коли існують добре розроблені наративи про те, як зло виникає, розвивається, де можна очікувати його появи, в чому полягає боротьба між добром та злом і як добро може перемогти зло.

У зв'язку з російським вторгненням ми можемо спостерігати, як з'явилися нові наративи, покликані пояснити зло, що їх вчиняє російська держава. Одним із домінуючих наративів стає наратив про «злу» природу російської культури та мови як таких, що несуть у собі загрозу цивілізованому світу.

Щоб зрозуміти процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, а саме повномасштабну війну, яка розгорнулася на європейському континенті на початку XXI століття, необхідно переосмислити традиційні уявлення про те, що прагматичний, наділений рефлексією індивід не може вчинити дію, яка є злою та нелюдською за своїми наслідками.

Ключові слова: культурний порядок, соціальне зло, Дж. Александер, гіпертекст, «зла культура», ритуал

VIKTOR BURLACHUK

Evil and cultural order

In thinking about the cultural order, which includes values, norms, narratives, rituals and symbols the concept of negativity has not received sufficient attention. By negative we understand those phenomena in social life that are aimed at destroying the cultural order and threaten society and the individual with misfortunes or even destruction.

The challenge arises to consider how culture responds to phenomena that negate cultural values. Does this mean that the destruction of the cultural order is accomplished through an attack against values in general, from anti-value positions, or is this destruction inherent in the cultural process?

The majority of cultural researchers understand the negative as something that deforms the cultural order, some deviation from the cultural constructions of goodness. Modern war of Russia against Ukraine forces us to recognize the insufficiency of the understanding of badness and negativity as a certain deviation, an excess, subsequently overcome by cultural institutions. From the standpoint of modern social science, which perceives culture as consisting of values worthy of all respect, it is difficult to explain the support of the majority of the Russian population for this aggressive and unjust war. The idea that it is not the values of evil, but the absence of values creates an aggressive society, does not fit well with the participation of a large part of Russian intelligentsia in militaristic propaganda.

Therefore, we must agree with J. Alexander's position that evil is a necessary component in a culture of goodness, that every value has its complementary anti-value. To preserve cultural order evil must be encoded, transformed into a narrative, and adapted to core cultural values. Cultural order reestablishes itself when there are existing well-developed narratives about how evil arises and develops, where it can be expected to appear, what constitutes the struggle between good and evil in, and how good can triumph over evil.

In the connection with Russian invasion, we can observe the emergence of new narratives designed to explain the evil perpetrated by Russian state. One of the dominant narratives is the narrative of the "evil" nature of Russian culture and language, which pose a threat to the civilized world.

To understand the processes unfolding in contemporary society, namely the full-scale war raging on the European continent at the beginning of the 21st century, it is necessary to rethink traditional notions that a pragmatic, reflective individual cannot commit an act that is evil and inhumane in its consequences.

Keywords: cultural order, social evil, J. Alexander, hypertext, «evil culture», ritual